

Wprowadzenie do teorii demokracji deliberatywnej

WYKŁADY POZNAŃSKIE Z FILOZOFII

Z prac Komisji Filozoficznej PTPN

Redakcja naukowa serii

Prof. UAM dr hab. Piotr W. Juchacz

Przewodniczący Komisji Filozoficznej PTPN

Prof. UAM dr hab. Karolina M. Cern

Przewodnicząca Wydziału I Filologiczno-Filozoficznego PTPN

OD POWSTANIA POZNAŃSKIEGO TOWARZYSTWA PRZYJACIÓŁ NAUK w 1857 roku filozofowie, by wspomnieć tylko pierwszego prezesa towarzystwa hr. Augusta Cieszkowskiego czy Karola Libelta, brali czynny udział zarówno w jego pracach naukowych, jak i aktywnościach nastawionych na krzewienie wiedzy wśród współobywateli.

Kontynuując tę tradycję, obecne władze Komisji Filozoficznej PTPN podjęły inicjatywę wspólnego z Wydziałem Filozoficznym Uniwersytetu im. A. Mickiewicza wydawania serii *Wykłady Poznańskie z Filozofii*, której ambicją jest przywrócenie ducha *res publica literaria* naszym czasom, wszakże w postaci nowej, zdemokratyzowanej i otwartej na krytycznych obywateli dążących do oświeconego rozumienia otaczającego ich świata.

Pochłonięci badaniami pogłębiającymi obecny stan wiedzy ludzkiej, częstokroć nie doceniamy znaczenia podzielenia się ich wynikami z szerszym gronem wykształconych czytelników. Mamy nadzieję, że seria *Wykłady Poznańskie z Filozofii* wraz z towarzyszącymi jej wykładami publicznymi stanowić będzie agorę deliberacji pomiędzy badaczami i światłymi obywatelami Rzeczypospolitej.

Wprowadzenie do teorii demokracji deliberatywnej

Pierwsza i druga faza rozwoju teorii
1980–1996 / 1996–2012

Piotr W. Juchacz

Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk
Poznań 2025

POZNAŃSKIE TOWARZYSTWO PRZYJACIÓŁ NAUK
Wydział Filologiczno-Filozoficzny, Komisja Filozoficzna

SERIA

Wykłady Poznańskie z Filozofii

REDAKCJA NAUKOWA SERII

Piotr W. Juchacz i Karolina M. Cern

GŁÓWNY REDAKTOR WYDAWNICTW PTPN

Jakub Kępiński

RECENZENCI

prof. dr hab. Marek Zirk-Sadowski

(Uniwersytet Łódzki)

prof. UKW dr hab. Ryszard Mordarski

(Uniwersytet im. Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy)

REDAKCJA JĘZYKOWA I KOREKTA

Maria Wlazło

PROJEKT OKŁADKI I ŁAMANIE

TREVO Martins

Publikacja sfinansowana przez Wydział Filozoficzny Uniwersytetu
im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Creative Commons: Uznanie autorstwa – Bez utworów
zależnych 4.0 Międzynarodowe (CC BY-ND 4.0)

Poznań 2025

ISBN 978-83-7654-566-0

eISBN 978-83-7654-570-7

DOI 10.14746/978-83-7654-566-0

Wydawnictwo

Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk

ul. Mielżyńskiego 27/29, 61-725 Poznań

<http://www.ptpn.poznan.pl>, dystrybucja@ptpn.poznan.pl

Spis treści

Wprowadzenie	7
1. Pierwsza faza rozwoju teorii demokracji deliberatywnej: 1980–1996. Epistemiczno-proceduralne podejście do demokracji deliberatywnej	23
1.1. Narodziny: ukucie terminu <i>deliberative democracy</i> ..	23
1.2. Wpływ lektury pism klasycznych filozofów greckich ..	27
1.3. Wpływ Jürgena Habermasa: dyskurs i idealna sytuacja komunikacyjna	33
1.4. Wpływ teoretyków demokracji partycypacyjnej: Jane J. Mansbridge i Benjamin R. Barber	41
1.5. Budowanie tożsamości demokracji deliberatywnej: agregacja vs transformacja preferencji (Cass Sunstein, Jon Elster, Bernard Manin)	51
1.6. Zwrot deliberatywny w teorii demokracji	65
2. Druga faza rozwoju teorii demokracji deliberatywnej: 1996–2012. Transformacje teorii oraz instytucjonalno-praktyczne i empiryczne podejście do demokracji deliberatywnej	71
2.1. Krytyka wczesnych teorii demokracji deliberatywnej ..	72
2.2. Zwrot instytucjonalny i zwrot ku praktyce	87
2.3. Zwrot empiryczny	104
2.4. Transformacje i wyzwania teoretyczne	112

3. Transformacje pojęcia deliberacji w pierwszej i drugiej fazie rozwoju teorii demokracji deliberatywnej	119
3.1. Faza pierwsza – Joshua Cohen: klasyczne definicje demokracji deliberatywnej oraz idealnej procedury deliberatywnej	120
3.2. Faza druga – Iris Marion Young: ideał demokracji komunikacyjnej	136
3.3. Deliberacja a interes własny	148
3.4. O znaczeniu emocji w deliberacji	153
3.5. Krytyka zbyt szerokiego definiowania pojęcia deliberacji	161
Zakończenie	165
Bibliografia	171
Streszczenie	191
Summary	193

Wprowadzenie

Rozwój idei demokracji deliberatywnej

Deliberative democracy now constitutes the most active area of political theory in its entirety (not just democratic theory).

JOHN S. DRYZEK (2007: 237)

NA POCZĄTKU ARTYKUŁU „Deliberative democratic theory” z 2003 roku Simone Chambers stwierdziła:

Chciałabym podkreślić, że liczba badaczy zajmujących się modelem demokracji deliberatywnej lub piszących o tym modelu jest kolosalna. [...] Nie mogę wspomnieć, a co dopiero przedyskutować, całej pracy jaka została wykonana w ramach tego obszaru i jestem pewna, że pominę jakieś potencjalnie znaczące dokonania (Chambers 2003: 307).

Warto przywołać i mieć w pamięci jej słowa, przystępując do krótkiego przeglądu tak obszernego materiału, jaki obejmuje rozwój idei demokracji deliberatywnej na przestrzeni ostatnich czterdziestu pięciu lat. Każdy przegląd tego rodzaju może obrać za swój przedmiot inny aspekt tak bogatej teorii i na inne zmiany zwracać uwagę. Celem

niniejszej prezentacji rozwoju teorii demokracji deliberatywnej jest wyłącznie naszkicowanie ogólnego obrazu zachodzących w niej zmian. Nie jest moim zamiarem ani rekonstrukcja poglądów poszczególnych teoretyków demokracji deliberatywnej, ani tym bardziej ich analiza. Ten ogólny przegląd ma służyć wskazaniu kolejnych faz w rozwoju teorii demokracji deliberatywnej, ich głównych bohaterów oraz najważniejszych książek i artykułów wpływających na jej kształtowanie się i rozwój. Zostaną one przywołane po to, by ukazać kierunki zmian i określić najważniejsze punkty zwrotne w rozwoju nurtu deliberatywnego, nie zaś po to, by dokładnie analizować rozliczne debaty i spory.

W rozwoju teorii demokracji deliberatywnej wyróżnić można trzy fazy. Faza pierwsza, którą charakteryzuje **epistemiczno-proceduralne podejście do demokracji deliberatywnej**, to okres sformułowania kontrfaktycznych modeli idealnych procedur deliberatywnych oraz formalnych definicji demokracji deliberatywnej. Odpowiada jej umownie przedział czasowy od roku 1980 do 1996.

Faza druga, którą cechuje **instytucjonalno-praktyczne oraz empiryczne podejście do demokracji deliberatywnej**, to okres podejmowania różnorodnych prób wprowadzenia podstawowych zasad ideału deliberatywnego do praktyki instytucjonalnej codziennego funkcjonowania ustroju demokratycznego, z jednej strony poprzez tworzenie i wprowadzanie nowych partycypacyjno-deliberatywnych modeli zaangażowania publicznego obywateli, z drugiej zaś poprzez badania empiryczne funkcjonowania

już istniejących instytucji demokratycznych i wskazywanie możliwości ich rekonstrukcji polegającej na szerszym wprowadzeniu elementów deliberatywnych. Odpowiada jej umownie przedział czasowy od roku 1996 do 2012.

Faza trzecia, którą charakteryzuje **systemowe podejście do demokracji deliberatywnej**, to okres poszerzenia perspektywy badawczej poprzez wprowadzenie pogłębionej analizy instytucji demokratycznych w kontekście ich funkcjonowania w ramach całego systemu deliberatywnego. Faza trzecia symbolicznie rozpoczęła się w roku 2012 i obecnie podejście systemowe zdobywa coraz większą liczbę zwolenników wśród demokratów deliberatywnych. Analizie trzeciej fazy rozwoju teorii demokracji deliberatywnej poświęcony będzie drugi tom *Wprowadzenia do teorii demokracji deliberatywnej. Systemowe podejście do demokracji deliberatywnej*.

Oczywiście, jak każda próba systematyzacji żywej teorii, tak i ta nie jest jednoznaczna. Prezentowane fazy bowiem określają dominujące tendencje badawcze. Niemniej obok nurtów dominujących rozwijają się przecież strumienie poboczne, które stanowiąc marginalny obszar badawczy w jednej fazie, ujawniają się z całą siłą dopiero w kolejnej. Toteż różne wątki badawcze raz nakładają się na siebie, by innym razem wyodrębnić się w osobny przedmiot debaty. Całe obszary badawcze są nadal rozwijane, mimo że w kolejnych fazach zostały zepchnięte na plan dalszy.

Jednakże główne tendencje da się wyróżnić i ich prezentacja stanowi skromny cel tych rozważań. Warto

zauważyć, że rozwój teorii deliberatywnej przybiera postać dialektyczną, w której w wyniku krytyki pierwotnych założeń wyłania się nowa synteza. Sądzę, że w tym sensie właśnie można powiedzieć, iż teoria demokracji deliberatywnej wciąż się rozwija i wzbogaca nasze możliwości zarówno rozumienia, jak i udoskonalania otaczającego nas świata społeczno-politycznego, a pierwotny normatywny ideał legitymizacji decyzji legislacyjnych i politycznych poprzez aktywny udział obywateli w deliberacji nad sprawami ich dotyczącymi wciąż posiada swoją realistycznie utopijną moc.

* * *

PREZENTOWANA PIERWSZA CZĘŚĆ *Wprowadzenia do teorii demokracji deliberatywnej* składa się z trzech rozdziałów. W rozdziale pierwszym i drugim przedstawiam rozwój teorii demokracji deliberatywnej w celu naszkicowania ogólnego obrazu zachodzących w niej zmian. Prezentacja ta służy wskazaniu pierwszych dwóch faz w rozwoju teorii demokracji deliberatywnej, ich głównych bohaterów oraz najważniejszych książek i artykułów wpływających na kształtowanie się i rozwój teorii. Ukazanie kierunków zmian i określenie najważniejszych punktów zwrotnych w rozwoju nurtu deliberatywnego w sposób systematyczny jest już samo w sobie dość ambitnym zadaniem, gdyż nurt ten bardzo prężnie się rozwijał (i nadal rozwija) zarówno w Stanach Zjednoczonych, jak i w Europie, a także na innych kontynentach. Jednakże

strategia prezentacji dwóch pierwszych faz rozwoju teorii demokracji deliberatywnej, którą przyjąłem, ma też na celu umożliwienie mi następnie, to znaczy w drugim tomie książki, skontrastowania ich z trzecią fazą rozwoju teorii demokracji deliberatywnej, celem pełniejszego ujęcia charakterystyki tej ostatniej.

W rozdziale pierwszym (pierwszego tomu) dokonuję rekonstrukcji procesu rozprzestrzeniania się idei demokracji deliberatywnej w pierwszej fazie jej rozwoju, w której dominuje podejście epistemiczno-proceduralne. Zgodnie z literaturą przedmiotu przyjmuję rok 1980, czyli datę ukucia terminu *deliberative democracy*, za symboliczny moment narodzin teorii demokracji deliberatywnej i szkicuję ich kontekst teoretyczny. W trzech kolejnych paragrafach wskazuję z jednej strony na antycznych greckich prekursorów nurtu deliberatywnego, przywołując i krótko analizując poglądy Sokratesa i Arystotelesa, z drugiej zaś strony zwięźle charakteryzuję jej współczesne korzenie w postaci idei dyskursu oraz idealnej sytuacji komunikacyjnej Jürgena Habermasa, a także teorii rozwijanych przez demokratów partycypacyjnych w pierwszej połowie lat osiemdziesiątych XX wieku (Jane J. Mansbridge i Benjamin R. Barber). W kolejnym paragrafie wskazuję na najpierwsze artykuły poświęcone demokracji deliberatywnej oraz pierwszych twórców teorii (Cass Sunstein, Jon Elster, Bernard Manin, Joshua Cohen), jak i objaśniam podejmowane w nich zagadnienia. Szczególną uwagę poświęcam kwestii sporu z agregatywnymi teoriami demokracji o stały

lub transformacyjny charakter preferencji obywateli w procesie politycznym, jako przejaw budowania tożsamości teorii demokracji deliberatywnej w pierwszej fazie jej rozwoju. W ostatnim paragrafie omawiam tezę Johna S. Dryzka o zwrocie deliberatywnym w teorii demokracji i znaczenie nowych (gdyż opublikowanych na początku lat dziewięćdziesiątych) teorii Jürgena Habermasa i Johna Rawlsa jako przejawu wkroczenia przez teorię demokracji deliberatywnej w okres dojrzałości (teza Jamesa Bohmana).

W rozdziale drugim prezentuję rozwój teorii demokracji deliberatywnej w drugiej fazie jej rozwoju, której ramy czasowe umownie określam na lata 1996–2012. Okres ten charakteryzują trzy zasadnicze zmiany pozwalające mówić o wkroczeniu badań z zakresu teorii demokracji deliberatywnej w drugą fazę rozwoju.

Pierwsza zmiana związana jest z pojawieniem się od 1996 roku silnego nurtu krytyki propozycji teoretycznych sformułowanych w pierwszej fazie rozwoju teorii demokracji deliberatywnej (np. Joshui Cohena czy Jürgena Habermasa). Efektem tychże krytyk była transformacja pierwotnych ideałów deliberatywnych. Najistotniejsze zmiany dotyczyły samego pojęcia deliberacji i polegały na poszerzeniu jego treści w trzech zakresach:

1. W zakresie pierwszym poszerzono treść pojęcia deliberacji o inne formy komunikacji, takie jak na przykład pozdrowienia/publiczne uznanie, retoryka, opowiadanie (Iris Marion Young), czy też codzienne konwersacje

- na tematy publiczne (Jane J. Mansbridge). Innymi słowy, nastąpiło odejście od sztywnego formalno-racjonalnego definiowania deliberacji, charakterystycznego dla pierwszej fazy rozwoju nurtu deliberatywnego.
2. Zakres drugi dotyczył uznania konieczności uwzględnienia w deliberacji interesu własnego (np. Jane J. Mansbridge, Jürgen Habermas, Simone Chambers).
 3. Zakres trzeci związany był ze zwróceniem uwagi na konieczność uwzględniania w deliberacji emocji (Amélie O. Rorty, Iris Marion Young, Martha C. Nussbaum, Jane J. Mansbridge, Lyn M. Sanders). Był to kolejny krok zrywający ze sztywnym formalno-racjonalnym pojmowaniem deliberacji. Dotychczasowe wąskie rozumienie deliberacji, ograniczone do racjonalnej argumentacji wspieranej przez racje publiczne i pozbawionej odwołań do interesu własnego oraz emocji, straciło w drugiej fazie rozwoju demokracji deliberatywnej na znaczeniu, chociaż wciąż część teoretyków pozostawała mu wierna i krytykowała nadmierne „rozciągnięcie pojęciowe” deliberacji (np. Jürg Steiner, Joshua Cohen).

Druga zmiana związana była z tym, że wśród teoretyków demokracji deliberatywnej punkt krytyczny osiągnęła potrzeba przełożenia teorii na praktykę, co doprowadziło do zasadniczej korekty perspektyw badawczych wielu z nich. W drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych XX wieku i w pierwszej dekadzie XXI wieku doszło w teorii demokracji deliberatywnej do **zwrotu instytucjonalno-praktycznego**. Cechują ten zwrot, według Jamesa Bohmana, trzy

zasadnicze rewizje w podejściu do ideału deliberatywnego: 1) zamiast debat nad takim lub innym sformułowaniem idealnych procedur deliberatywnych głównym przedmiotem zainteresowania stał się realnie zachodzący w instytucjach demokratycznych proces deliberacji, a w szczególności zagadnienie wzajemnego uzasadniania swoich stanowisk; 2) wiązało się to ze zwróceniem się ku funkcjonującym w rzeczywistości politycznej instytucjom (takim jak np. parlamenty czy sądy) oraz procedurom (np. głosowanie na podstawie zasady większości) i dążeniem do nadania im – lub poszerzenia w nich – cech deliberatywnych; 3) pozwoliło to na zwrócenie uwagi na rzeczywiste przeszkody, na jakie napotykają w nich procesy deliberatywne i na podjęcie prób wskazania metod ich przekroczenia (Bohman 1998: 401). Wymienione przez Bohmana trzy zasadnicze rewizje podejścia do ideału deliberatywnego związane ze zwrotem instytucjonalno-praktycznym w teorii demokracji deliberatywnej należy uzupełnić o niezwykle istotne czwarte przeobrażenie obszaru aktywności badawczej demokratów deliberatywnych polegające na 4) dynamicznym rozwoju nowych metod i modeli zaangażowania obywateli w procesy konsultowania i podejmowania decyzji politycznych, takie jak np.: obywatelskie ławy przysięgłych (Ned Crosby, Peter Diemel), sondaż deliberatywny (James Fishkin), National Issues Forum (Charles F. Kettering Foundation) i wiele innych.

Wreszcie trzecia zmiana polegała na tym, że w połowie pierwszego dziesięciolecia XXI wieku w teorii demokracji deliberatywnej miał miejsce silny **zwrot empiryczny**,

którego źródło można – według Simone Chambers – symbolicznie sprowadzić do pytania „Czy to aby na pewno jest prawda?”, postawionego wobec licznie w niej przyjmowanych założeń o charakterze empirycznym.

Zdaniem Chambers można wyróżnić trzy typy badań empirycznych prowadzonych przez demokratów deliberatywnych. Pierwszy typ związany jest z wykorzystaniem narzędzi badawczych wypracowanych w innych niż teoria demokracji dziedzinach i badaniem za ich pomocą deliberacji, łącząc przyjmowane w tych dziedzinach perspektywy badawcze z teorią demokracji deliberatywnej. Drugi typ badań koncentruje się na eksperymentalnych analizach funkcjonowania nowych modeli instytucji deliberatywnych. Wreszcie trzeci typ badań obiera sobie za cel sprawdzenie adekwatności twierdzeń teoretycznych demokracji deliberatywnej poprzez odniesienie ich do rzeczywistości funkcjonujących instytucji demokratycznych (Chambers 2003: 318–319).

Zaprezentowane w rozdziale drugim wywody doprowadziły do wniosku, że teoria demokracji deliberatywnej w drugiej fazie swojego rozwoju doświadczyła zasadniczych przemian zarówno na płaszczyźnie teoretycznej, jak i tych związanych ze zwrotami instytucjonalno-praktycznym i empirycznym, co jednak pozwoliło jej uzyskać pełnoletność (James Bohman) i wkroczyć w stadium „pracującej teorii” (Simone Chambers).

W rozdziale trzecim doprecyzowuję zmiany zakresu znaczeniowego pojęcia deliberacji w pierwszych dwóch

fazach rozwoju teorii demokracji deliberatywnej. Każdą z faz reprezentuje jedna charakterystyczna dla niej definicja deliberacji. Celem ich przywołania i syntetycznego omówienia jest uzupełnienie wcześniejszego opisu rozwoju teorii demokracji deliberatywnej poprzez wskazanie tendencji zmian w rozumieniu kluczowego dla tego paradygmatu pojęcia deliberacji.

W podrozdziale pierwszym przedstawiam charakterystyczne dla pierwszej fazy rozwoju teorii demokracji deliberatywnej, a zarazem jedne z najbardziej znanych i najczęściej dyskutowanych definicji **demokracji deliberatywnej** oraz **idealnej procedury deliberatywnej**, które zaprezentował Joshua Cohen w opublikowanym w 1989 roku artykule „Deliberation and democratic legitimacy” (Cohen 1989: 17–34). Cohen przedstawił swoje propozycje w dwóch krokach. Najpierw rozwinął ideał **formalnej koncepcji demokracji deliberatywnej** (*formal conception of deliberative democracy*), by dopiero na tej bazie i w tym kontekście, ale już w kolejnym kroku, sformułować **definicję idealnej procedury deliberatywnej** (*ideal deliberative procedure*). Z tej definicji wynika, że idealna procedura deliberatywna nakłada na instytucje deliberatywne cztery wymogi. Powinny one być tak zaprojektowane, by zapewnić możliwość deliberacji, która jest wolna, oparta na wymianie argumentów, panuje w niej substancjalna równość stron oraz nastawiona jest na osiągnięcie konsensusu w kwestii tego, co stanowi w danym przypadku dobro wspólne. Wszystkie te wymogi stały się przedmiotem szeroko zakrojonej dyskusji

wśród demokratów deliberatywnych. Z czasem szczególne sformułowanie każdego z nich ulegało transformacji, zazwyczaj w kierunku poszerzenia jego zakresu. W rozdziale przywołane zostają argumenty najbardziej znaczących krytyków propozycji Cohena, takich jak Thomas Christiano, Carol C. Gould, Jürgen Habermas, Simone Chambers, Lyn Sanders i Jane J. Mansbridge.

W podsumowaniu pierwszego podrozdziału wskazując, że zasadniczą zasługą Cohena było sformułowanie pierwotnego probierza, do którego jego następcy próbowali się odnieść, i poprzez dyskusje z którym rozwijali paradygmat deliberatywny. Jak bowiem słusznie zauważył John S. Dryzek, sformułowanie przez Joshuę Cohena w 1989 roku obu ideałów – demokracji deliberatywnej i idealnej procedury deliberatywnej – przyczyniło się do nadania impetu rodzącej się teorii demokracji deliberatywnej (Dryzek 2000: 2).

W następnym kroku w podrozdziale drugim omawiam jeden z najbardziej interesujących przykładów konstruktywnej krytyki modelu deliberacji – sformułowanego jeszcze w pierwszej fazie rozwoju teorii demokracji deliberatywnej – jaki zaprezentowała w 1996 roku Iris Marion Young w artykule „Communication and the Other: beyond deliberative democracy” (1996: 120–136), w którym wystąpiła również z własną oryginalną propozycją poszerzenia zakresu form komunikacji zaliczanych do deliberacji.

Koncepcja Young została przeze mnie wybrana dlatego, że z czasem uznano ją za jedną z najważniejszych

propozycji szerszego zdefiniowania deliberacji i wspólnie identyfikowana jest jako koncepcja charakterystyczna dla drugiej fazy rozwoju teorii demokracji deliberatywnej.

Poglądy Young zostały omówione w dwóch krokach zgodnych z logiką wywodów samej autorki. Najpierw została zrekonstruowana dokonana przez Young krytyka klasycznych sformułowań ideału i pojęcia deliberacji (np. Jürgena Habermasa, Joshui Cohena). Według niej, po pierwsze, konsekwencją zawężenia pojęcia deliberacji wyłącznie do krytycznej argumentacji, która w zamyśle demokratów deliberatywnych ma być uniwersalną formą komunikacji wolnej od przemocy i opartej na sile lepszego argumentu, jest wykluczenie z niej pewnych osób oraz grup społecznych, które lepiej potrafiłyby wyartykułować swoje opinie za pomocą innych form komunikacji. Po drugie zaś, według Young, błędne było przyjmowane w klasycznych sformułowaniach ideału deliberacji założenie mówiące o tym, że koniecznym celem deliberacji musi być osiągnięcie zgody odnośnie do tego, co stanowi w danym przypadku dobro wspólne wszystkich jej uczestników.

Następnie przywołana zostaje przeprowadzona przez Young krytyka norm deliberacji zawartych w ideale deliberatywnym, charakterystycznym dla pierwszej fazy rozwoju demokracji deliberatywnej. Young skrytykowała: po pierwsze, trzy normy agonistyczne: **pewność siebie** (*assertiveness*), **waleczność** (*combativeness*) i **wypowiadanie się w stylu zgodnym z zasadami rywalizacji**

(*speaking by contest rules*); po drugie, dwie normy ścisłości (*articulateness*), a mianowicie **poprawność logiczną** (*formality*) i **uniwersalność** (*generality*); po trzecie, dwie normy odnoszące się do sposobu mówienia: **beznamiętność** (*dispassionateness*) oraz **brak języka ciała** (*disembodiedness*); po czwarte, zdaniem Young normy deliberacji uprzywilejowują stosowanie **dosłownego języka** (*'literal' language*), pozbawionego przenośni, metafor i innych podobnych środków stylistycznych.

W kolejnym kroku odnoszę się do tezy Young, wedle której „teoria demokracji opartej na dyskusji musi zawierać szerszą ideę form i stylów wypowiedzi, jakie obejmuje dyskusja polityczna” (Young 1996: 124), oraz do jej konsekwencji, czyli rozwiniętej przez Young własnej propozycji demokracji komunikacyjnej, w której obok krytycznej argumentacji znajdują się trzy inne formy komunikacji: **publiczne uznanie / pozdrowienie** (*public acknowledgement / greeting*)¹, **retoryka** oraz **narracja** (*narrative/storytelling*).

W ramach teorii demokracji deliberatywnej koncepcja Young niewątpliwie wpłynęła na poszerzenie dyskusji nad różnymi formami komunikacji, które powinny być akceptowane w dyskursie publicznym i wydatnie przetarła drogę późniejszym propozycjom jeszcze znaczącego

¹ W artykule „Communication and the other...” Young stosuje termin *greeting*, lecz już w opublikowanej cztery lata później książce *Inclusion and Democracy* uściśla nazwę tej formy komunikacji, nazywając ją bardziej adekwatnie *public acknowledgement*, którym to terminem będę się posługiwał, prezentując jej poglądy, zob. Young 2000: 54.

poszerzenia zakresu pojęciowego deliberacji. Warto także podkreślić, że dopiero rok później, a więc w 1997 ukazał się wpływowy artykuł Lyn Sanders „Against deliberation”, w którym autorka proponowała poszerzenie form dyskursu politycznego o *testimony*, których fundamentalną cechą „jest opowiadanie własnej historii, a nie poszukiwanie wspólnego dialogu. [...] W dawaniu świadectwa nie ma założenia znalezienia wspólnego celu, nie ma oczekiwania dyskusji ukierunkowanej na rozwiązanie problemu społeczności. Świadectwa są również radykalnie egalitarne: nie chodzi o to, czy dana opinia jest warta uwagi publicznej, ale po prostu o to, że każdy powinien mieć głos, szansę opowiedzenia swojej historii” (Sanders 1997: 372).

W podrozdziale trzecim rekonstruuje strategię argumentacyjną, zapoczątkowaną w latach dziewięćdziesiątych XX wieku, na rzecz poszerzenia znaczenia pojęcia deliberacji poprzez uwzględnienie w niej interesu własnego jej uczestników. Odwołuję się w tym miejscu do argumentów sformułowanych przez Johna S. Dryzka, Seyli Benhabib, Jamesa Bohmana, Amy Gutmann i Dennisa Thompsona, Iris Marion Young, Jürgena Habermasa i Jane J. Mansbridge.

W podrozdziale czwartym omawiam kolejny obszar, o który w drugiej fazie rozwoju teorii demokracji deliberatywnej starano się poszerzyć zakres pojęcia deliberacji, a mianowicie emocje. Warto jednak z góry podkreślić, że w tej fazie rozwoju teorii możemy zasadniej mówić o niezwykle istotnym kroku przełamania tabu obecności emocji w deliberacji i rozpoczęciu prac nad ich prawomocnym

usytuowaniem w deliberacji niż o w pełni dojrzałych propozycjach teoretycznych. Takie pojawiają się dopiero wraz z rozwojem trzeciej systemowej fazy rozwoju teorii demokracji deliberatywnej po 2012 roku.

W podrozdziale piątym, zamykającym zaprezentowane w rozdziale trzecim rozważania, wskazuję, że zarysowana wcześniej droga stopniowego poszerzania znaczenia pojęcia deliberacji w kolejnych fazach rozwoju teorii demokracji deliberatywnej spotkała się również z krytyką ze strony niektórych demokratów deliberatywnych, którzy uważali, że istnieje poważne zagrożenie „zbytniego rozciągnięcia pojęciowego” (*conceptual overstretching*) deliberacji (Jürg Steiner, Joshua Cohen), które może doprowadzić do rozmycia jej znaczenia do tego stopnia, że będzie się pokrywać ze zwykłą konwersacją.

W *Zakończeniu* książki, nawiązując do Chambers, wskazuję, że zarówno koncentrowanie się na konstruowaniu nowych modeli zaangażowania publicznego obywateli, jak i propozycje pogłębienia deliberatywnego charakteru już istniejących i funkcjonujących instytucji demokracji reprezentatywnej nie wyczerpują potencjału, jaki niesie ze sobą demokracja deliberatywna, i konieczne jest rozwijanie trzeciego nurtu badań, określanego mianem systemowego podejścia do demokracji deliberatywnej. W jego ramach analiza działania danej instytucji dokonywana jest w kontekście całego systemu deliberatywnego, w szczególności z perspektywy przyczyniania się przez nią do realizacji jego funkcji epistemicznej, etycznej i demokratycznej (Mansbridge i in. 2012: 10).